

סדר ומשמעות באותיות השורש

החלק השביעי מן "פּתאב אלמִשְׁתַּמֵּל" לאבו אלפרג' הרון

אהרן ממן

סביב שנת 1050, הזכיר ר' יונה אבן ג'נאח, המדקדק הגדול מקורדובה, את "המדקדק הירושלמי", מבלי לפרש את שמו;¹ וכן עשו במאה השנים שאחריו חכמי הלשון ר' יהודה אבן פֶּלְעֵם ור' אברהם אבן עזרא – גם הם הזכירו את "המדקדק הירושלמי" מבלי לנקוב בשמו.² לימים נתברר שהמדקדק האנונימי הזה אינו אלא החכם הקראי החשוב אבו אלפרג' הרון בן אלפרג', הידוע גם בשמו העברי, אהרן בן ישועה. אבו אלפרג' היה מהדמויות הבולטות ביותר בתור הזהב של קראי ירושלים, במחצית הראשונה של המאה ה"א"; הקולופון בחיבורו הדקדוקי הגדול נושא את התאריך 1026. עשרים ושתיים שנים לאחר מכן הוא נזכר באיגרת שכתב בן זמנו, טוביה בן משה המעתיק,³ לפרחיה בן מִןְמֵל; עוד הוא נזכר בכרוניקה של אבן אלהית,⁴ בן המאה ה"ד. אבו אלפרג' למד תורה וחכמה בישיבה הקראית בירושלים,⁵ יחד עם חברו יוסף הרואה (אֶלְפִּצְיָר), שנעשה לימים חכם ותאולוג מפורסם;⁶ שניהם היו מגדולי תלמידי של יוסף אבן נוח.⁷ כעבור דור לימדו שניהם באותה ישיבה, ותלמידם הבולט ביותר היה חכם ההלכה ופרשן

- 1 ראו: אבן ג'נאח, למע, עמ' 322; אבן ג'נאח, רקמה, עמ' שלח, והערה 5. את הדברים הביא באכר, המדקדק, עמ' 233 הערות 7-8.
- 2 באכר, שם. באכר סבר שגם משה אבן עזרא לא הזכירו בשמו, אך פוזננסקי (התיישבות, עמ' 26) הראה שר' משה אבן עזרא הזכיר פעם אחת את אבו אלפרג' בשמו ("אלשיך' אבו אלפרג' אלמקדסי אלכ'ארג' מן מד'הבנא").
- 3 על טוביה ראו: גיל, א, סעיפים 938-939, עמ' 655-659 והספרות הנוכרת שם, וראו גם הסיכום אצל שור, קראים, עמ' 62-63; וראו שור, אנציקלופדיה, עמ' 277-279. האיגרת ששלח טוביה מירושלים לפסטאט בשנת 1048, שרדה בגניזה עם עוד שלוש איגרות מידיו של טוביה והיא פורסמה בדורותינו פעמים אחדות; בזמן האחרון ההדירה מחדש גיל, ג, תעודה 295 (עמ' 525-528).
- 4 הוא דויד בן סעדאל. על אבו אלפרג' בכרוניקה זו ראו: מרגליות, עמ' 434; נמוי, עמ' 232-233; אנקורי, עמ' 417 הערה 167. על אבו אלפרג' בכלל, ראו: הרכבי, עמ' 125, 168; אנקורי, עמ' 185 הערה 64; גיל, א, עמ' 656-657; שור, אנציקלופדיה, עמ' 16-17. על טיבו של כתב היד ששימש למרגליות, ראו בן־שמאי, הערה 3.
- 5 על ישיבה זו ראו הסיכום אצל שור, שם, עמ' 41.
- 6 ראו אנקורי, עמ' 50. על יוסף הרואה ראו: גיל, א, שם, והספרות הנוכרת בהערות; שור, אנציקלופדיה, עמ' 47.
- 7 ראו פוזננסקי, התיישבות, עמ' 24, 26.

המקרא ישועה בן יהודה.⁸ טוביה מזכיר באיגרתו את אבו אלפרג' לטובה, על שהיה היחיד ששאל לשלמו וסעד אותו בעיתות מצוקה.

היבול הספרותי של אבו אלפרג' גדול מאוד.⁹ הוא חיבר כמה ספרי דקדוק חשובים והגיע למעלת "המדקדק" המובהק של הקראים, שתחום השפעתו הגיע לא רק עד קהילת הקראים בביזנץ, אלא גם עד הרבניים בפאתי מערב.¹⁰ כן הוא קיצר את פירוש התורה של מורו, יוסף אבן נוח,¹¹ וחיבר פירוש פילולוגי למקרא, ובזמן האחרון נתברר שאבו אלפרג' עסק גם בדקדוק המסורה, והוא הוא בעל החיבור "הוריית הקורא" (הדאיה אלקאך).¹² שני החיבורים האחרונים הם נושאי כלים ישירים של המקרא, אך גם חיבורי הדקדוק, שהם בעלי אופי בלשני כללי, מכוונים להבנת פשט הכתובים במקרא, שכן אבו אלפרג' גרס, כמו חכמי לשון אחרים, שידיעה מדוקדקת של הלשון העברית חיונית להבנת דבר ה' ומצוותיו.¹³ ר' אברהם אבן עזרא מנה אותו ברשימת חכמי הלשון העברית מיד אחרי רב סעדיה גאון.¹⁴ כמעט כל יצירתו של אבו אלפרג' עודה שרויה בכתבי יד.¹⁵ החיבור שאבן ג'נאח וחכמי הלשון בני הדור שאחריו רמזו עליו הוא "אלפתאב אלמשתמל עלי אלפצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה", כלומר הספר הכולל את יסודות הלשון העברית וענפיה, הוא הוא החיבור ששמונת חלקיו זכו מעטו של ר' אברהם אבן עזרא לתואר "שמונה ספרים כספירים יקרים".¹⁶ והנה, החיבור החשוב הזה נחשב אבוד במשך כמה מאות שנים עד שנתגלה מחדש בין עלי הגניזה השמורים ברוסיה, באנגליה ובנייר יורק. נראה שהוא נתגלה בידי ה' דרנבורג בין כתבי היד של ספריית המוזיאון הבריטי ובידי א' נויבאוואר בספריית אוקספורד באנגליה, ובמקביל על ידי פאוול קוקובצוב או באי כוחו באוסף פירקוביץ' בספרייה הקיסרית בפטרבורג ברוסיה. גם להם נתברר ש"המדקדק הירושלמי" הוא אבו אלפרג' הרון.

ב"ז באכר לא ראה את כתבי היד המקוריים לא בספריית פטרבורג ולא בספריית אוקספורד, אבל בזכות קטעים שהעתיקו למענו קוקובצוב מכתבי היד בפטרבורג וגיראלד פרידלנדר מכתב יד המוזיאון הבריטי הוא יכול היה לתאר את "משתמל" בקווים כלליים.

- 8 ראו פוננסקי, שם, עמ' 29. על ישועה בן יהודה ראו בן שמאי, והספרות הנוכרת שם; וכן הסיכום, אצל שוהר, אנציקלופדיה, עמ' 161-162.
- 9 חלק מחיבוריו נתפרשו אצל באכר, ראשית, עמ' 115-116 ("א"ז רבינוביץ, שתירגם את חיבורו זה של באכר בשם "נצני הדקדוק – חקירה היסטורית בקדמוניות הדקדוק העברי", לא תירגם את הקטע הנזכר, החותם את חיבורו של באכר, ופטר' בהערה קצרה, בסוף עמ' 118). ואצל הירשפלד, תולדות, עמ' 52-53. וראו עוד להלן.
- 10 ראו אנקורי, עמ' 207.
- 11 ראו פוננסקי, התיישבות, עמ' 24.
- 12 ראו אלדר, עמ' 8 ואילך; לעניין מתבררתו של "הדאיה אלקאר", ראו שם, עמ' 40-43.
- 13 ראו הירשפלד, תולדות, עמ' 53. רעיון זה הביע, למשל, גם אבן ג'נאח, רקמה, הקדמה, עמ' יד.
- 14 ראו: אבן עזרא, א ע"ב (פתיחה); באכר, המדקדק, עמ' 232 הערה 1; אנקורי, עמ' 185.
- 15 בזמן האחרון נתפרסמו כמה מחקרים על תורת הלשון של אבו אלפרג' הרון ובית מדרשו – ראו: בסל, חלק א; בסל, חלק ב; ממן, המחשבה; ממן, המקור; ממן, ה"עמל".
- 16 ראו: אבן עזרא (בפתיחה); באכר, המדקדק, שם.

באכר עמד בתמצית על טיבו של כל חלק מחלקי הספר, ואת החלק השביעי – שהוא מענייננו כאן – הוא תיאר בעקבות קודמיו.¹⁷ כבר ה' דרנבורג¹⁸ איפיון במאמרו¹⁹ את חלק ז' של משתמל כ"מילון מקראי לשורשים פועליים ונגזריהם",²⁰ ובעקבותיו הלך ג' מרגוליות בקטלוג שלו.²¹ באכר שם לב, על פי הדוגמאות הזעומות יחסית ששלחו לו, שאין המילון הזה שלם, כי אין הוא כולל את השורשים העלולים, מגזרות הנחים והחסרים, ואת השורשים מגזרת הכפולים. אף על פי כן, בכל אזכוריו הוא מכנה אותו "מילון" (dictionnaire). ש' פוננסקי, בשני מאמריו על אבו אלפרג' הרון,²² מכנה את החלק השביעי של משתמל בתואר "החלק המילוני" (partie lexicographique) או "מילון" (lexique). ומשם ואילך הוחזק חלק זה במשתמל כמילון,²³ לרבות בסקירתו המקיפה של דוד טנא על חכמת הלשון העברית בימי הביניים (ראו טנא), שהיא הסיכום המוסמך והמעודכן ביותר של מקצוע זה עד שנת 1972, ולמעשה עד היום; גם שם, חלק ז' מכונה בפשטות "מילון", והוא מסונף לחיבורים הלקסיקוגרפיים.

כאן מבקש אני לטעון שחלק ז' של משתמל אינו מילון באמת – ואין הבדל לענייננו מה אנתנו מבינים במושג "מילון": בין מילון כפשוטו, בין לקסיקון, בין גלוסר, בין תזאורוס, בין מילון למשוררים (מטיפוס האגרון לרס"ג) בין מילון דקדוקי (מסוג המילונים של ר' יהודה חיגי' לשורשים העלולים והכפולים), בין מילון למילים נרדפות מסוג "ספר חותם תכנית".²⁴ נכון שחלק ז' של משתמל הוא בעל אופי מילוני אבל אין הוא מילון, וזאת מכמה טעמים, כפי שיוסבר להלן.

א – חכמי הלשון העברית שחיברו מילונים, יש מהם שכתבו רק מילון, כגון אלפאסי, ויש שכתבו גם דקדוק וכרכו את המילון עם החיבור הדקדוקי. כך הוא, למשל, "פְתָאב אלתַנְקִיח" לר' יונה בן ג'נאח, הכולל שני חיבורים נפרדים: "פְתָאב אלתַמְע" (ספר הרקמה) ו"פְתָאב אלתַצול" (ספר השרשים).²⁵ גם במקרה זה המילון הוא עצמאי. כך גם ספר

- 17 באכר, שם, עמ' 247-249.
- 18 למעשה, תלמידו, הרב משה בלון – ראו בסוף הפתיחה לרשימה הקטלוגית במאמר הנזכר בהערה הסמוכה להלן, עמ' 100.
- 19 דרנבורג, עמ' 290.
- 20 ובמקור: "Dictionnaire des racines verbales de la Bible avec leurs dérivés". וראו באכר, המדקדק, שם.
- 21 במקור: "Dictionary of Biblical verbal roots and their derivatives" – ראו: מרגוליות, רשימה, ערך Or. 2592; עמ' 73; באכר, המדקדק, עמ' 248 הערה 2. גם בקטלוג המפורט של מרגוליות, שנתפרסם שנים רבות לאחר מכן, עדיין חלק זה מכונה "החלק המילוני" (lexicographical portion) או סתם "מילון" (vocabulary) – ראו מרגוליות, קטלוג, כ"י Or. 2592, ערך 954, כרך 3 עמ' 279.
- 22 פוננסקי, פרג'; פוננסקי, ידיעות.
- 23 ראו גם הירשפלד, תולדות, עמ' 50.
- 24 ראו בררשי [סביב 1280].
- 25 על חיבור הדקדוק ראו: אבן ג'נאח, למע; אבן ג'נאח, רקמה. למהדורות המילון ראו: אבן ג'נאח, אצול; אבן ג'נאח, שרשים.

”מכלול” לרד”ק הכולל את ”חלק הדקדוק” ואת ”ספר השרשים”.²⁶ שני הספרים הם חטיבה אחת רק באשר הם מהווים תיאור שלם של הלשון, שהרי התיאור הבסיסי של כל לשון אינו אלא ניסוח הדקדוק שלה ועריכת רשימת אוצר המילים שלה. חכמים אלו הפרידו אפוא מן פרוור את הדקדוק מן המילון. והנה לפי בוחן זה, אבו אלפרג’ מביא את חלק ז’ כחלק מחלקי משתמל, ולא כחלק עצמאי. ולפי אחת הגירסאות של משתמל, הכוללת גם חלק שמיני על דקדוק ארמית המקרא, למעשה דקדוק משווה בין העברית המקראית לארמית המקראית, הוא החלק שפרסם הירשפלד,²⁷ הרי שחלק ז’ הוא חלק שתול על פלגי הדקדוק האחרים וביניהם, ואין הוא החלק האחרון בחיבור או חלק עומד לעצמו. לשון אחר: אבו אלפרג’ לא ראה להפריד את חלק ז’ מפרקי הדקדוק ולתת לו מעמד עצמאי.

ב – ידוע שאחת התכונות המרשימות של מילון זה היא שהוא ערוך בשיטה אנגרמטית, כלומר שיטת השיכולים.²⁸ דרך משל, אם נעיין באות אל”ף של המילון בערך אב”ד, נראה שבסמוך לו הביא המחבר את הערכים אד”ב, דא”ב בד”א ודב”א. ההיגיון העומד מאחורי עריכה זו הוא שאם משנים את סדר האותיות של השורש אב”ד באופנים שונים, מתקבלים השורשים האלו. השורשים האחרים נחשבים פרמוטציות או שיכולים של השורש הראשי. כיוצא בזה, בשורש רג”ש, הביא אבו אלפרג’ את השורשים המשופכים שלו: גר”ש, גש”ר ושג”ר.

כדי לבחון עניין זה לעומקו אציג את המבנה השלדי של כל חלק ז’ על פי ארבעת כתבי היד ששרדו ממנו והם משלימים זה את זה ובמידה מסוימת חופפים זה לזה.

שיחזור סדר הערכים המקורי ב”משתמל” חלק ז’, לפי ארבעת כתבי היד, א, ב, ג, ד.²⁹

א, דף 255א: כותרת

א, דף 255ב-258ב: הקדמה

א, דף 293א: מבוא למילון (חלק ז)³⁰

א, דף 258א: אבד

ב, דף 516א-521א: אבד: אבד, אדב, דאב, בדא, דבא; ברח: בחר, רחב, חרב, חבר; ברק:

ברק, קבר, קרב/עקרב, רקב, רבק; געל: גלע, עגל, עלג, לעג; גער: גרע;

א, דף 270א-271ב: [געל: גלע, עגל, עלג, לעג; גער: גרע, עגר, ערג, גער (!), רגע;

גדל:

ג-ד: געל, גער, גדל

ג-ד: דבר

26 ראו: רד”ק, מכלול, בדברי הפתיחה, א ע”א-ע”ב, על היחס בין שני חלקי חיבורו וכינוייהם (”חלק הדקדוק וחלק העניין”); רד”ק, שרשים.

27 ראו הירשפלד, מבחר.

28 לתיאור מפורט של שיטה זו ראו ממון, אלאווי.

29 לפענוח סימני כתבי היד ראו בהפניות הביבליוגרפיות.

30 כיוון שדפי כתב היד נכרכו שלא כסדרם, יוצא שמספורם אינו בהכרח על פי הסדר המקורי.

ב, דף 551א-556ב: [דבר]: [...] רבד; הלם: להם, מהל; הבל: בהל, בלה, להב; ודע: ודע, עוד; זמר: זרם, מזר, רום; זקן: זנק, נוק; זרע: זער, עזר/עזרא; חמל: חלם, מלח, מחל, לחם

ג-ד: הלם, הבל, ודע,

א, דף 259א-259ב: זמר: זרם, מזר; זקן: זנק, נוק; זרע:

ג-ד: זמר, זקן, זרע,

א, דף 272א-ב: [חמל: ...], לחם; חקר: קרח, רחק, רקח;

ג-ד: חמל, חקר, חמר, חפר,

ג-ד: טפש, טרף, טרם,

ג-ד: יער, ירש,

ג-ד: כמס, כשל, כפר, כנף, כשף,

א, דף 273א-ב: [כפר]: כפר, פרך; כנף: כפן; כשף: שפך;

ב, דף 557א-ב: [כשף]: כפש שפך-שופך (ש"פ); לבש: בשל, שבל

ג-ד: לבש, לחך, לעב, לחץ,

א, דף 260א-268ב: [לעב]: עבל, בעל, בלע/בלעם; לחץ: חלץ, צלח; מכר: כמר, כרם,

רמך, רכם; מעל: עלם, לעם, למע/למען; משל: שלם, לשם, מחץ: מצח, חמץ, חצם, צמח;

מקל: מלק, קמל, לקם; נסך: נכס, סכן, כנס; נעם/נעמי: ענם, עמן, מען, מעז/מנענעים?/

נענע?/מנענעים: נתח: נתח, חתן, חנתון (יהושע יט יד); נפש: נשף, שפן; נצח: צנח, חצן;

ג-ד: מכר, מעל, משל, מחץ, מקל,

ב, דף 558א-559ב: [משל]: שלם, לשם; מחץ: מצח, חמץ, חצם, צמח; מקל מלק, קמל;

נסך: נכס;

ג-ד: נסך, נעם, נתח, נפש, נצח,

ב, דף 140א-141ב: [נחת]: חתן, חנת; נפש: נשף, שפן; נצח: צחן, צנח, חצן; ספר:

א, דף 269א-ב: ספר/ספיר/ספרויים: שרף, פרס, פרש;

ג-ד: ספר, ספח, סרוח, סכר,

ב, דף 142א-143ב: סרח: סחר, חרס/חרש, חסר; סכר: שכר, סרך (ארמית)/שרוך,

כרס/יכרסמנה, רכס; עבר/עברון/עברה,

ג-ד: עבר, ערף, עמר, עשר, עפל, עצב,

ב, דף 144א-145ב: ערב, בער, ברע, רעב; ערף/ערפה (ש"פ), עפר;

ב, דף 146א-147ב: עשר: ערש, שער/שעיר (ש"פ), שרע; עפל: עלף, פעל, לעף/זלעפה;

עצב: צבע, בצע;

ג-ד: פלס, פאר, פרש, פנג, פדר, פשע,

ב, דף 148א-ב: פאר/פארור: פרא, אפר;

ב, דף 560א-ב: [פרש]: רפש, רשף, שפר; פנג: נפג, נגף;

ג-ד: צער, צרח, צמא, צרב, צלע, צנר, צפח, צרף

א, דף 274א-ב: [צער]: ... רצע; צרה: צחר, רצח,

א, דף 276א-281ב: רצה, חרץ/חרצבות/חרצנים, חצר/חצרון; צמא: מצא, אמץ, אצם; צרב: צבר, צבר, רבץ, בצר; צלע: עלץ, עצל; צנר/צנתרות: נצר; צפח: פצח, חפץ; צפן: צנף, נפץ; צרף: צפר, רצף, פרץ; קרע: קער, רקע, ערק, עקר/עקרון/עקריים; קדר: קרד/קרדם, דקר, רקד; קשר: קרש, שקר, שרק; קלס: סלק, סקל; קלש: לקש, שקל; ב, דף 561א-ב: [צרח]: רתץ, צרח/צריח, חרץ/חרצנים, חרץ, חרץ (אר'), חצר; ג-ד: קרע, קדר, קשר, קלס, קלש, קרם, קרס, קשח, א, דף 275א-ב: [קרם]: קרם/קריקם, מרק; קרס/קרסל; קשח: חשק?, שחק; רמס: רמש, מרס, מסר;

ב, דף 149א-ב: רמס: מרס, מסר, סמר; רשע: שער; ג-ד: רמס, רשע, רבך, רגז, רגל, רגם, רגש, רדם, רכש, ב, דף 562א-569ב: [רבך]: ברך, בכר, כבר, כרב/כרבל, רגז/ארגז, גרז, גור; רגל: גרל; רגם: גרם, גמר, מרג; רגש: גרש, גשר, שגר; רדם: דרם, מרד; רכש: כרש, כשר, שכר; שחר: שרח, חשר, חרש, רחש; שלח: שחל, לחש, חלש; שפל: שלף, פלש; שקע: עקש;

א, דף 282א-289ב: [רבך]: כרב/כרבל; רגז: גרז, גור; רגל: גרל, רגם, גרם, גמר; רגש: גרש, גשר, שגר; רדם: דרם, מרד; רכש: כרש, כשר, שכר; שחר: שרח/שרוחן, חרש, רחש; שלח/שלחן: שחל, חלש; שפל: שלף, פלש; שקע: עקש, עשק; שבח: חבש, חשב; שכח: שכח (אר'), כחש, חשך; שמר/שמיר/שמרון/אשמורות: משר/מישור, רשם; שחף: שפח, פשח; תרח: רתח, חתר, חרת; תקע: עתק;

ב, דף 570א-577ב: [שכח]: כחש, חשך; שמר: משר/מישור, מרש/מורשת, רשם; שחף: שפח, חפש, פשח; תרח: תחר, רתח, חתר, חרת; תקע: עתק; תפר: תרף/תרפים, פתר, פרת/פרתמים, רפת; תפע: פתח, פחת, חתף; תלע: תעל, עתל; תער: תרע, עתר (סיום חלק ז', ה"מילון", וקולופון סיום משתמל)

ג-ד: שחר, שלח, שפל, שקע, שבח, שכח, שמר, שחף, א, דף 290ב-291א: תפר: תרף, פתר, פרת, רפת; תפח: פתח, חתף; תלע: תעל; תער: תרע (ארמית), עתר (סיום ה"מילון" וקולופון סיום משתמל) ג-ד: תרח, תקע, תפר, תפח, תלע, תער

והנה אבו אלפרג' אינו ממצה את האנגרמטיות כשיטת עריכה מוחלטת בחלק ז' של משתמל, והרי היא מוגבלת לתחום הערך לברו. גם מטעם זה אי-אפשר לומר שלפנינו מילון אנגרמטי. ואפרש דבריי.

אם נחזור לעיין בערך אב"ד, נראה שבערכי האות אל"ף של המילון, באים גם שורשים המתחילים באותיות אחרות. הנה דא"ב, למשל, אף על פי שהוא מתחיל בדל"ת, כבר מופיע באות אל"ף, משום שאחת האותיות שלו, האות האמצעית, היא אל"ף. וכן השורש דב"א: אף שבמילונים הרגילים הוא מופיע בין ערכי האות דל"ת, במילון הערוך בשיטה אנגרמטית הוא מופיע בין ערכי האות אל"ף כי באה בו אל"ף. הכלל העולה הוא שקביעת

מיקומו של כל שורש במילון אינה לפי האות הראשונה שלו דווקא אלא לפי האות המוקדמת ביותר הבאה בו, לפי סדר האל"ף בי"ת העברי.

אבל אם נתבונן בכלל הערכים, נראה שאבו אלפרג' אינו עקבי בעניין זה. הערך מח"ץ ושיכוליו – מצ"ח, חמ"ץ, צמ"ח – באים באות מי"ם של המילון, ואילו לאמיתה של השיטה האנגרמטית כולם היו צריכים להופיע באות חי"ת, שהיא האות המוקדמת ביותר בין שלוש אותיות השורש.

השורש שח"ר והפרמוטציות שלו, וכן השורש של"ח ושיכוליו, המופיעים בראש ערכי האות שי"ן, היו צריכים להופיע כבר באות חי"ת; השורש רב"ך המופיע בין ערכי האות רי"ש היה צריך להופיע כבר באות בי"ת, והשורש רג"ז היה צריך להופיע כבר באות גימ"ל, וכן השורש רג"ש היה צריך להופיע באות גימ"ל. וכן הלאה.

כך היתה צריכה להיראות עריכה אנגרמטית במימושה האידיאלי, ואכן יש מילונים אנגרמטיים הערוכים בדיוק לפיה.³¹

השאלה מדוע יבחר מילונאי לערוך את מילונו בשיטה הזאת, מה תועלת יש בה, ולמי, ומה המבנה של המילון בשלמותו, היא שאלה נכבדה לעצמה אך אינה מענייננו כאן. מכל מקום, החומר המילוני שהביא אבו אלפרג' בחלק ז' של משתמל אינו ערוך כמילון אנגרמטי. כל ערך לעצמו אמנם נוהגת בו אנגרמטיות אבל המילון כולו אינו אנגרמטי, ואילו בחנו אותו על פי קנה המידה של השימוש, הקורא לא היה מוצא בו את הערך המבוקש על פי שום שיטה, על אחת כמה וכמה שלא היה משער איפה יופיעו השורשים הרבעיים. למשל, הערך "עקרב" מופיע בשורש קר"ב באב"הערך בק"ר, והשם הפרטי "בלעם" מופיע בשורש בל"ע באב"הערך לע"ב, ו"זלעפה" מופיע בשורש לע"ף באב"הערך עפ"ל; ו"חרצובות" ו"חרצנים" מופיעים בשורש חר"ץ באב"הערך צר"ח, וכיוצא בזה. כללו של הדבר, אפילו היה חלק זה במשתמל מילון, הוא לא היה נכנס לקטגוריה של "מילון אנגרמטי".

ג – משתמל נוקט נוסחה קבועה אחרי כל אב"ע"ך חדש: "שלוש אותיות אלה כשהן נערכות במילה כך, מובנן הוא כך וכך"; או "אם יש מילה ששורשה משלוש האותיות האלה בסדר זה, פשט מובנה הוא כך וכך".

ולפני כל פרמוטציה, משתמל נוקט נוסחה קבועה: "וכסדר האותיות משתנה והאות אל"ף ממצעת בין האותיות בי"ת וגימ"ל ובכך הן יוצרות צירוף כזה וכזה יש להן משמעויות אחדות". נעיין בדוגמה מפורטת של אב"הערך רג"ש מחלק זה של משתמל, בתרגום דברי אבו אלפרג' לעברית:

31 למשל "פְּתֵאב אֶלְחָאֵי" לרב האי גאון נכתב כמילון שלם לעברית ולארמית בשיטה האנגרמטית. ומילונים ערביים אחדים נכתבו בראשית העיסוק בחכמת הלשון הערבית, כגון אלכיליל (מת בשנת 791 או סמוך לפניה), כתאב; אבן דריר (837-933), ג'מהרה – ראו קופר, עמ' קיט ואילך.

ר' ג' ש' – שלוש אותיות אלה כשהן נערכות במילה כך, מובנן הוא³² השתלטות, כמו שנאמר "למה רגשו גוים" (תהלים ב, ו); "מְרַגְשֵׁת פְּעָלִי אֲנִי" (שם סד ג); "הִרְגְּשׁוּ עַל מַלְכָּא" (דניאל ו ז, טז).

וכשהסדר שלהן (=של האותיות) משתנה ורי"ש ממצעת בין גימ'ל ושי"ן בצורה זו, גיר'ש', הוא מפיק הוראות אחדות:

הוראה א' – גירוש, כגון: "גרש האמה" (בראשית כא, י); "גרש יגרש אתכם מזה" (שמות יא, א); "ויגרש את האדם" (בראשית ג, כד). "הן גרשת אתי היום" (שם ד יד); "ויגרשו את יפתח" (שופטים יא ב); "כי גרשוני היום" (שמואל א כו, יט); "ויגרש אותם" (שמות י, יא); "<גיר>שם מארצו" (שם ו, א). וכיוצא בזה.

הוראה ב' – גירושין, וזה דומה להוראה הקודמת מהיבטים אחדים, כמו: "ואשה גרושה מאישה" (ויקרא כא, ז); "אלמנה וגרושה" (שם כא, יד); "נשי עמי תגרשוני" (מיכה ב, ט).

הוראה ג' – מה שמפרשים "חצר" כמו: "מגרש עריהם" (ויקרא כה, לד); "ומגרש לְעָרִים" (במדבר לה, ב); "ואת מגְרָשֶׁיהָ" (יהושע כא, יג); "ואת <מג>רשיהן" (במדבר לה, ז) ודומיהם.

וכשהן משתנות מהסדר הזה והשי"ן ממצעת בין גימ'ל ורי"ש באופן זה, גיר'ש', [המילה המתקבלת] היא שם שבט, שנאמר "ויקח גשור וארם" (דברי הימים א ב, כג). וכשהסדר משתנה וגימ'ל ממצעת בין שי"ן ורי"ש בצורה זו, שי'גיר', פורש (או תורגם) "נְתַאגֵּיא" (=תוצר, ולד), שנאמר: "שָׁגַר אֲלֵפִיךָ" (דברים ז, כח); "וכל פטר שגר בהמה" (שמות יג, יב).

במשתמל נוסחאות אלה משמשות מסגרת קבועה, אך במילון אנגרמטי אין מקום להגדיר ולשוב ולהגדיר עד לעייפה מעשה שהוא מובן מאליו מעצם הצגת צירופי האותיות.

ד – כשני דורות לפני אבו אלפרג' כבר היה מגובש מילון קראי שלם למקרא, מפותח ומשוכלל למדי, רביהיקף רביכמות ורביאיכות. הכוונה למילונו של דוד בן אברהם אלפאסי, 'גִּיאֲמַע אֲלֵאֲלֵפֵאטִי'. מילון זה נכתב בגירסה רחבה מאוד ואחר כך בגירסה מקוצרת, היא היא שנתפרסמה על ידי שלמה סקוס (ראו אלפאסי). אבל אפילו הגירסה המקוצרת לא היתה קצרה דייה כדי שתוכל להפוך עממית, על כן הלך לוי בן יפת וכתב גירסה קצרה, ואחריו כתבו קיצורים לקיצורו עלי בן סלימן ועלי בן ישראל.³³ אפשר לכאורה לשאול מה בא אפוא אבו אלפרג' לרבות? אם הוא בא לחדש בדרך ביאור המילים שלו למקרא, אפשר להוכיח שאפילו "שָׁרַח אֲלֵאֲלֵפֵאטִי"³⁴ שלו למקרא תלוי במידה רבה מאוד באלפאסי.³⁵ אם כן, לא זו היתה מטרתו של אבו אלפרג'.

32 ההדגשות והפיסוק אינם במקור – א"מ.

33 ראו אלפאסי, א, מבוא, עמ' XCVI.

34 והוא מין גלוסר למקרא ובו ביאור המילים הביטויים המוקשים בסדר המקראות.

35 אני מקווה להראות זאת במקום אחר.

ה – מתולדות המילונות העברית-הערבית אנו יודעים שהעריכה האנגרמטית, שהיא מסובכת יותר, קדמה בזמן, וברבות הימים היא פינתה את מקומה לשיטת האל"ף ב"ת המוכרת לנו, שהיא עריכה פשוטה יותר ונוחה יותר למעיין. והנה, לכאורה, לאחר שכבר היה לקראים מילונם המשוכלל והנוח לשימוש של אלפאסי, בא אבו אלפרג' לסבך את המצב ולכתוב מילון בעריכה אנגרמטית.

ו – החלק השביעי של משתמל אינו מילון שלם; גם לא ידוע מתולדות חכמת הלשון בימי הביניים, אף לא בקרב הקראים, שחכם לשון כלשהו נזקק לחלק זה שבמשתמל כמילון. חלקים אחרים של משתמל יש להם הד בחיבורים מאוחרים, כגון "מאור עין" (ראו זיסלין) שנכתב על פי עקרונות השיטה המורפולוגית של משתמל, אך ככל הידוע מחברים מאוחרים לא נזקקו לחלק השביעי של משתמל ולא קיבלו ממנו השראה.

ספרתי בחלק ז' כ-350 שורשים, וזה פחות מעשירית השורשים שבלשון המקרא. למשל, אחרי אביהערך אב"ד ושיכוליו חסרים השורשים אב"ה, אב"ך, אב"ל, אב"ן, אב"ק, אב"ר, אברך, אג"ד, אג"ל, אג"ם, אד"ם, אד"ן, אה"ל ואה"ב. אחרי השורש וד"ע ושיכוליו חסרים השורשים זכ"ר, זל"ל, זמ"ם, זמ"ן ושיכוליהם.

אם כן, הפרוץ מרובה על העומד ואין חלק ז' של משתמל כולל אפילו עשרה אחוזים מאוצר השורשים של המקרא.

ז – אבו אלפרג' עצמו אינו מכנה את חלק ז' של משתמל "מילון". בפתח ההקדמה הוא מנסח את כותרתו כך: "הדיון על מה שהוראתו עומדת או משתנה כשמשנים באופנים שונים את סדר האותיות בשורש".³⁷

אם כן, מה טיבו של חלק ז' ב"כתאב אלמשתמל"?

לעניות דעתי, בחלק זה נתכוון אבו אלפרג' אך ורק להציג את השיטה האנגרמטית ולהדגימה, כדי להראות שסדר האותיות בתוך השורש, חוץ מבמקרים מועטים ביותר, אינו שרירותי ואינו חופשי, וכל שינוי בסדר האותיות גורר בעקבותיו שינוי במשמעות. ואכן ראה אבו אלפרג' חובה לעצמו להזהיר את המעיין על כך, מפני שבאחד החלקים שלפני כן (חלק ה), הוא ייחד פרק ארוך מאוד לסוגיית "מוקדם ומאוחר" (תקדים ותאכיר) בתחום התחביר, כלומר איפה מותר ואיפה אסור להקדים מילה מסוימת במשפט או לאחר אותה. להלן אביא קטעים אחדים מדברי אבו אלפרג' בסוגיית "מוקדם ומאוחר".³⁸

... "אם כסף תלוה את עמי" (שמות כב, כד), אין ראוי לומר כסף אם תלוה; וכן "אם תאבו ושמעתם" (ישעיה א, יט), אין אומרים תאבו אם; וכגון "כי ריב לה' עם עמו

36 כזכור, הובא השורש זלע"ף בערך עלי"ף.

37 ובמקור הערבי: בשם וה' אל עולם: אלכלאם פי מא יתפק מענאה ויכתלף בין אלהרוף אלמנטומה עלי וגיה דון וגיה (כ"י א, דפים 255-258ב).

38 הדוגמאות נטולות מכ"י א, דפים 452-455א; התרגום שלי – א"מ.

ועם ישראל" (מיכה ו ב), אין ראוי לומר כי ריב לה עמו עם ישראל ועם; וכגון "על ההר" (שמות יט, טז), אין אומרים ההר על; וכגון "לא תרצח" (שם כב, ג), אין ראוי לומר תרצח לא; וכגון "אל תבא" אין ראוי לומר תבא אל. וכיוצא בזה במיליות, שהרי אין ראוי להקדים את מה שהן נשענות עליו³⁹ וכך מילות התנאי... ומילות ההוצאה מהכלל...

ודוגמה מקטגוריה אחרת: "הדיון בנושא השביעי והוא קביעת הקדמת המכונה על המפורש"⁴⁰ כתופעה מכוערת, כגון 'זנח ה' מזבחו' (איכה ב, ז), שאין ראוי לומר זנח מזבחו ה'..."

ודוגמה הפוכה: "שער – במשפטים שההקדמה והאיחור נדרשים בהם... כגון 'כל תשא עון וקח טוב' (הושע יד, ג), ששיעורו כל עון תשא, כי מצד הלשון אין מקום שיכלי תצטרף לפעלים ואין היא מצטרפת אלא לשמות לשם הדגשה ואין הכתובים 'כל הרע אויב בקדש' (תהלים עד, ג), 'לכל יבוא גבורתי' (שם עא, יח) ודומיהם, סותרים את מה שאמרתי עליהם כי כאן נשמט שם שהן מצטרפות אליו ולא אל הפועל ופירושים: כל אשר הרע, לכל אשר יבוא גבורתך..."

ועוד קטגוריה, ואני מביא מדברי אבו אלפרג' רק את הדוגמה בלי ההגדרה שבצידה:

"כי כל עוד נפשי בי" (שמואל ב א, ט) ששיעורו כי כל נפשי עוד בי, וכגון "כל משליכי ביאור חכה" (ישעיה יט, ח) ששיעורו כל משליכי חכה ביאור. כי "משליכי" שם נסמך בריבוי ואין ראוי להסמיך שם לצירוף יחס. יתר על כן, כל אימת שנמצא כיוצא בזה, חייבים לפרשו כעין מה שפירשנו קודם במיליות ובסמיכות, ולכן המובן הראוי של "משליכי ביאור חכה" הוא ההקדמה והאיחור שציינתי בגין ב"ת המצטרפת אל "ביאור". וכגון "יעלו על רצון מזבחי" (שם ס, ז), ששיעורו יעלו על מזבחי רצון, כלומר קרבן נרצה; וכיוצא בו "תבאש דגתם מאין מים ותמות בצמא" (שם נ, ב), ששיעורו תמות דגתם בצמא מאין מים ותבאש, לפי הכלל הנוהג בכך. ודומה לו 'יָרַם תולעים ויבאש" (שמות טז, כ), שיעורו: ויבאש וירום תולעים.

והסוגיה ארוכה מאוד שם.

נראה אפוא שחלק ז' של כתאב אלמשתמל בא להבדיל הבדלה ברורה בין התחביר לבין תורת הצורות. בתחום המשפט, בתנאים מסוימים יש חרות לקורא או למפרש, וכן לכותב, להקדים מילה או לאחרה, ובתנאים מסוימים במקרא אפילו הכרחי לנקוט את כלל ההקדמה והאיחור כדי לפרש כתובים מסוימים, אבל בתחום המילה אין חרות כזאת. אם משנים את מקומה של אות, מיד עוברים לספירה אחרת ולמשמעות אחרת. ויש רק רשימה קטנה וסגורה של מילים שבהן השיכול בתוך המילה אינו משנה את המשמעות: שלמה/

39 כלומר נסמכות אליו.

40 כלומר הקדמת הכינוי הפרולפטי, המוקדם.

שמלה, כשבים/כבשים, להקת/קהילת, יעפים/עיפים, עלוה/עולה, פלדות/לפידיים, נגורת/ נגרות, זועה/זועה, עכשוב/עכביש ועוד; את הרשימה הזאת הביא אבו אלפרג' דווקא בפרק על ההקדמה והאיחור.

חלק ז' באפוא להוכיח בהדגמה רחבה מאוד – ואפילו 350 שורשים אינם אלא הדגמה רחבה, בוודאי לשיטתו של אבו אלפרג' הרון במשתמל בכלל – את העניין הזה, שלא יישאר ספק בליבו של הקורא שמא מקרה מוגבל ומצוצמם הוא אלא זו תופעה קבועה ועקרונית בצורות. לכן החזרה על הנוסחה בכל שורש ושורש, שנראתה לנו מקודם מייגעת ובובזנית, אינה מיותרת בחיבור שכל תכליתו להציג את העיקרון ששיכול אותיות משנה משמעות, ואינו חופשי כב"תקדים ותאכ"ר" בתחביר.

ולסיום, שוב איני בטוח במה שאמר פוזנסקי,⁴¹ שחלק זה במשתמל נכתב, לדעתו, רק לשם "משחק מחשבה פשוט",⁴² לשם שעשוע. הסדר בלשון עניין רציני ביותר הוא, ועליו ביקש אבו אלפרג' להעמיד את הקורא.

41 פוזנסקי, פרג', פרק II (עמ' 5 בתדפיס הנפרד).

42 "un simple jeu d'esprit"

קיצורים ביבליוגרפיים

Adolf Neubauer (ed.), <i>The Book of Hebrew Roots by Abu 'l-Walid Marwan Ibn Janah</i> , Oxford 1875	אבן ג'נאה, אצול
<i>Kitab al-Luma' - Le livre des parterres fleuris, Grammaire hébraïque en Arabe D'Abou'l-Walid Merwan Ibn Djanah</i> (ed. J. Dérenbourg), Paris 1886	אבן ג'נאה, למע
ספר הרקמה, תרגום ר' יהודה אבן תבון, מהדורת וילנסקי-טנא, ירושלים תשכ"ד. ספר השרשים הוא החלק השני ממחברת הדקדוק, חברו בלשון ערב ר' יונה בן ג'נאה, העתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, הרציאו לאור בנימין זאב באכער, ברלין 1896.	אבן ג'נאה, רקמה אבן ג'נאה, שרשים
אבו בכר محمود بن الحسن بن دريد، كتاب جمهرة اللغة، تأليف رمزي منير بعلبيكي، بيروت 1987.	אבן דר'יד
אברהם אבן עזרא, ספר מאזני לשון הקדש, מהדורת ר' היידנהיים, אופנבאך תקנ"א.	אבן עזרא
אילן אלדר, תורת הקריאה במקרא – ספר הוריית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד.	אלדר
الخليل بي احمد، كتاب العين، تأليف مهدي المخزومي وإبراهيم السامراي، بغداد 1984.	אֶלְכִּיל
Solomon Leon Skoss, <i>The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitab Jāmi' Al-Alfāz (Agron) of David ben Abraham Al-Fāsi the Karaite</i> (tenth century), 2 vols., New Haven 1936, 1945	אלפאסי
Z. Ankory, <i>Karaïtes in Byzantium</i> , New York 1959	אנקורי
Wilhelm Bacher, "Le grammairien anonyme de Jérusalem", <i>REJ</i> 30 (1895), pp. 232–256	באכר, המדקדק

- , *Die Anfaenge der hebraeischen Grammatik*, Leipzig 1895
 ר' אברהם בר יצחק בדרשי, ספר חותם תכנית, כולל פתרון שמות הנרדפים
 בכתיב קודש, מהדורת גבריאל בן אייזיק פאלק, אמסטרדם תרכ"ה.
 חגי בן שמאי, "ישועה בן יהודה – לדמותו של חכם קראי ירושלמי במאה הי"א",
 פעמים 32 (תשמ"ז), עמ' 3–20.
- נאסר בסל, "החלק הראשון של 'אלכתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג' הרון ותולתו
 בכתאב אלאצול פי אלנחר לאבן אלסראג'", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 191–209.
- Nasir Basal, "The Concept of *Ḥāl* in the *Al-Kitāb Al-Mushtamil* of Abu
 Al-Faraḡ Harūn in Comparison with Ibn Al-Sarrāḡ", *Studies in Memory
 of Naphtali Kinberg (1948-1997)*, *Israel Oriental Studies* 19 (1999), pp.
 391-408
- משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תל-
 אביב תשמ"ג.
- H. Dérenbourg, "Les Manuscrits Judaïques entrés au British Museum
 de 1869 à 1890", *REJ* 23 (1891), pp. 99-116; 279-301
- Hartwig Hirschfeld, *Arabic Chrestomathy in Hebrew Characters with a
 Glossary*, London 1892, pp. 54–60
- , *Literary History of Hebrew Grammarians and Lexicographers*,
 London 1926
- אברהם אליהו הרכבי, חדשים גם ישנים 7 (הערות ומלואים לחלק הרביעי מדברי
 ימי ישראל לפרופיסור [צבי] גראטץ), ורשה התרנ"ה-התרנ"ז, עמ' 109–168.
 מאיר ג' זיסלין (מהדיר), מאור עין, מוסקבה 1990.
- David Téné, "Linguistic Literature, Hebrew", *Encyclopedia Judaica*, 16,
 cls. 1352–1390
- כ"י א פטרבורג משנת 1112, אוסף פירקוביץ מס' 2283 (=המכון לתצלומי
 כתבי יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, ס' 55655).
- כ"י ב פטרבורג משנת 1332, אוסף פירקוביץ מס' 2287 (=המכון לתצלומי
 כתבי יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, ס' 56845).
- כ"י ג-ד שני כתבי היד שפוננסקי, פרג' (עמ' 6 ואילך), הסתמך עליהם בתיאורו את
 "משתמל" חלק ד, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or 2592 ר 2594 Or.
 אהרן ממן, "לדרכו של רב האי גאון במילונו 'כתאב אלאחוי'", מחקרים בלשון
 העברית העתיקה והחדשה לכבוד מנחם צבי קדרי, בעריכת ש' שרביט, רמת-גן
 תשנ"ט, עמ' 235–249.
- ממן, המחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים לרבנים", מחקרים בלשון
 ז (תשנ"ו), עמ' 79–96.
- ממן, המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אלפרג' הרון", מחקרים בלשון העברית
 ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו,
 עמ' 119–149.
- ממן, ה"עמל" תאוריית העמל' במחשבתו הדקדוקית של אבו אלפרג' הרון", מסורות ט-יא
 (תשנ"ז), ספר היוכל לגדעון גולדנברג, עמ' 263–274.
- George Margaliouth, "Ibn al-Hiti's Arabic Chronicle of Karaite Doctors",
JQR IX (1897), pp. 429-443
- , *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British
 the British Museum*, London 1965
- , *Descriptive list of the Hebrew and Samaritan mss.*, London 1893
- Leon Nemoj, *Karaite Anthology*, New Haven 1952
- Szmuel Poznanski, "Nouveaux Renseignements sur Aboul-Faradj Haroun
 Ben Al-Faradj et ses ouvrages", *REJ* 55 (1908), pp. 42–69
- , "Aboul Faradj Haroun ben al-Faradj le grammairien de Jérusalem et
- באכר, ראשית
 בדרשי
 בן-שמאי
 בסל, חלק א
 בסל, חאל
 גיל
 דרנבורג
 הירשפלד, מבחר
 הירשפלד, תולדות
 הרכבי
 זיסלין
 טנא
 כ"י א
 כ"י ב
 כ"י ג-ד
 ממן, אלאחוי
 ממן, המחשבה
 ממן, המקור
 ממן, ה"עמל"
 מרגליות
 מרגוליות, קטלוג
 מרגוליות, רשימה
 נמוי
 פוננסקי, ידיעות
 פוננסקי, פרג'

פאריס 1896.
son Mouschtamil", *REJ* 33 (1896), pp. 24-39. 197-218
וכתדפיס נפרד,

שמאל א' פאזנאנסקי, ראשית התישבות הקראים בירושלים, ירושלים תרע"ג.
לותר קופף, "מחקרים במילותאוד ערבית ועברית", ערך מ גושן-גוטשטיין, סייע
בדוד ש' אסף, ירושלים תשל"ו.

ר' דוד קמחי, ספר מכלול, מהדורת י' ריטענבערג, ליק 1873.
ספר השרשים, מהדורת ביונתל-לברכט (Rabbi Davidis Kimchi, *Radicum*)
Liber sive Hebraeum Bibliorum Lexicon, ed. Jo.H.R. Biesenthal et F.
(Lebrecht), ברלין 1847.

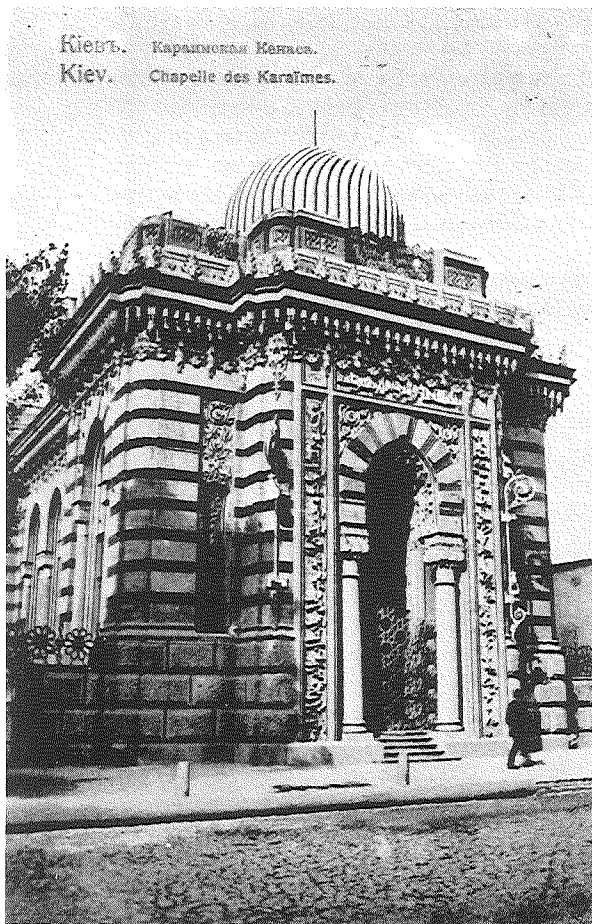
Nathan Schur, *The Karaitic Encyclopedia*, Frankfurt a. Main 1995
—, *History of the Karaites*, Frankfurt a. Main 1992

פוזננסקי, התישבות
קופף

רד"ק מכלול
רד"ק, שרשים

שור, אנציקלופדיה
שור, קראים

בית הכנסת הקראי בקייב (המאה ה-17)

